

**ДО ПРОБЛЕМИ ЗАЛЕЖНОСТІ ГЛИБИНИ
МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СПЕЦІАЛІСТІВ
ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ВІД СТУПЕНЯ РОЗВИТКУ
ЇХ АДАПТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ**

УДК 159.96

І. Р. Карчевський

Проблема психологічної адаптації на сучасному етапі розвитку українського суспільства отримала особливе значення, оскільки пристосовуватися потрібно не лише до швидкоплинних умов природного середовища, а й до наслідків антропогенної активності, а також до суспільних умов, які рідко співпадають з дією природних чинників. Можливо однозначно стверджувати, що навчитися адаптуватися потрібно кожному з нас. Зауважимо, що проблема адаптації спеціалістів привертала увагу багатьох учених упродовж низки десятиліть, але відкриті психологічні дослідження в цьому напрямку проводилися в основному в промислових галузях. Особовий склад підрозділів систем силових структур слабо привертав увагу науковців, хоча діяльність з їх адаптації в цих галузях має свою специфіку і висуває підвищені вимоги до психологічних якостей особового складу. Такому низькому рівню уваги до цієї проблеми з боку дослідників слугувала відсутність достатньої кількості підготовлених спеціалістів психології діяльності в особливих умовах та певна закритість цієї сфери. У сучасних умовах, коли успіх адаптивної діяльності залежить від оперативності, самостійності і творчого потенціалу спеціалістів, ця проблема набуває особливої актуальності з двох причин: по-перше, зростають вимоги до особового складу військових формувань усіх посадових рівнів і, по-друге, стрімко підвищується інтерес до теорії та психології діяльності в особливих умовах.

Реальне життя військових формувань свідчить про те, що в кожному колективі разом із позитивними соціально-психологічними процесами мають місце і негативні, які є наслідком суперечливості людської натури та

внутрішньогрупових міжособистісних відносин. Нажаль, це не лише може стати причиною розладу серед членів колективу, поставити під загрозу виконання службових і бойових завдань, що покладені на військовий колектив, а й негативно позначитись на самопочутті людей. Через те виникає необхідність вести мову про якісний бік міжособистісних стосунків і, зокрема, про виникнення негативних явищ у військових підрозділах та їх вплив на діяльність військових колективів.

Метою цього дослідження є встановлення рівня залежності якості міжособистісної взаємодії спеціалістів військових формувань від ступеня розвитку їх адаптивних здібностей.

Зважаючи на думку дослідника соціально-психологічних процесів у військових колективах О. Адамчука, міжособистісна взаємодія військовослужбовців є процесом, який складається: з фізичного контакту осіб, сумісного переміщення у просторі, спільної групової чи масової дії, духовного вербального контакту і невербального інформаційного контакту. При цьому до структури взаємодії входять: суб'єкти взаємодії, взаємний зв'язок, взаємний вплив один на одного, взаємні зміни суб'єктів спілкування, тобто адаптація [1, с. 104].

За Г. Ложкіним, взаємодія складається з дій, що визначають: діючий суб'єкт; об'єкт дії чи суб'єкт, на який спрямовано вплив; метод дії чи спосіб використання засобів впливу; реакцію індивіда, на якого впливають, чи результат дії. При цьому дослідник зазначає, що взаємодія як процес характеризується: сукупністю діяльності, інформаційним зв'язком, взаємовпливом, взаємостосунками та взаєморозумінням. Він звертає увагу на те, що міжособистісна взаємодія як діалектичний процес являє собою поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку – до співпраці й інтеграції; з другого – до боротьби та диференціації. Цілком очевидним є те, що будь-які вияви нездатності до адаптації у військовослужбовців відображають негативну тенденцію до боротьби та диференціації [6, с. 67].

При розгляді теоретичних проблем, і особливо в психології особистості, адаптації надають або часткового значення (наприклад, розглядають як першу фазу особистісного становлення індивіда, який вступає у відносно стабільну соціальну спільність) або взагалі негативно висловлюються про вживання цього поняття.

Підстави для такого погляду є, якщо адаптацію розуміти вузько: як підкорення індивіда середовищу, яке практично від нього не залежить. При цьому середовище трактується як безпосереднє або, в усякому разі, обмежене у просторі та часі оточення.

Потрібно пам'ятати, що адаптація має біологічну, психофізіологічну, психічну і соціально-психологічну складові, кожна з яких на різному рівні забезпечує процеси гомеостатичної рівноваги у взаєминах індивіда й оточення. У тварин адаптація здійснюється в межах внутрішніх засобів і регулятивних функцій самого організму, а людина для цього користується різними допоміжними засобами, здебільшого продуктами своєї діяльності (житло, одяг, інструменти тощо). Найголовнішим є те, що людина спроможна здійснювати довільну психорегуляцію своїх станів, вчинків, поведінки в цілому. Це пристосування людини як особистості до умов суспільної життєдіяльності здійснюється: шляхом прийняття та слідування загальноприйнятим вимогам, нормам і цінностям соціального оточення (групі, колективу, етносу) з метою задоволення своїх потреб, мотивів, інтересів; через універсальну тенденцію до встановлення або відновлення рівноваги між людиною та соціумом (суспільством) як одна з основних онтологічних психоформ, законовідповідного буття, конкретний вияв яких знаходить відображення в динамічній єдності протилежно спрямованих тенденцій – акомодатії й асиміляції (за Ж. Піаже); шляхом розвивальної взаємодії людини із соціальним довкіллям (іншими людьми, групами, організаціями), що передбачає широке вживання культурних знаків і засобів спілкування та надає змогу їй за допомогою вчинкової активності і професійної діяльності самоствердитися та самореалізуватися в суспільстві.

На думку Є. Потапчука, успішність діяльності особового складу (спеціалістів) з адаптації значною мірою залежить від наявності в них певних особистісних характеристик і, насамперед, стресостійкості. Існує певне розмаїття специфічних вимог до особистісних якостей спеціалістів різних рівнів військових формувань. Можна з упевненістю стверджувати, що ефективність адаптивної діяльності спеціалістів тісно пов'язано з їхніми інтелектуальними, емоційно-вольовими, комунікативними та мотиваційними характеристиками [8, с. 167].

Професійна і службова діяльність спеціалістів екстремального профілю (військові, рятувальники Міністерства надзвичайних ситуацій, співпрацівники Міністерства внутрішніх справ та ін.) характеризується впливом великої кількості стрес-чинників і висуває підвищені вимоги до психологічних якостей особистості, які забезпечують ефективну взаємодію в екстремальних ситуаціях. Умови, в яких спеціалісти військових формувань здійснюють взаємодію, характеризуються чіткою регламентацією всього службового процесу, що, у свою чергу, обумовлює підвищену вимогу до стресостійкості та комунікативності. З вищенаведеного випливає, що процес психологічної адаптації щільно пов'язано з поняттям напруженості і стресу.

І хоча ця проблема має достатньо опрацьовані теоретичні основи та практичні результати, завдяки працям таких дослідників як: Р. Лазарус, А. Лоуен, Е. Фромм, П. Холмс, К. Г. Юнг, Ф. Березін, М. Д'яченко, В. Каменська, А. Налчаджян, А. Маклаков, Б. Карвасарський, О. Березіна, Л. Долинська, Я. Коломинський, О. Макаревич, О. Сафін, Є. Потапчук та ін., її не можна вважати остаточно розкритою. Підтвердженням такої думки є те, що на сьогоднішній день у науково-психологічній літературі практично відсутні праці, в яких було б розкрито і проаналізовано проблемні сфери міжособистісних стосунків особового складу у військових формуваннях, виявлено основні причини виникнення проблемних міжособистісних стосунків спеціалістів у процесі дотримання внутрішнього порядку та під час підготовки і виконання службових завдань.

У звичних умовах в міжособистісній взаємодії особового складу домінують стереотипні дії, що скорочують час сприйняття та реагування людини. Ефективна психологічна адаптація являє собою одну з найважливіших умов до успішної професійної міжособистісної взаємодії, особливо у спеціалістів тих фахових напрямків, які характеризуються впливом підвищеної кількості стрес-чинників та підвищених вимог до стресостійкості особистості.

Особливою характеристикою структурування міжособистісної взаємодії є існування розвинутої системи офіційно затверджених санкцій. Накладання стягнення розглядається як атрибут службового устрою і виховного процесу. Майже всі санкції так чи інакше пов'язано з виконанням важкої та малоприємної роботи в умовах певної ізоляції. Крім того, понад 80 % службового часу спеціалісти військових формувань перебувають у ситуації повного зовнішнього контролю і вимушеного пристосування своєї особистісної поведінки до взаємодії з товаришами по колективу. Така постійна публічність міжособистісної взаємодії особового складу являє собою потужне джерело психоемоційного навантаження, що, у свою чергу, потребує безперервного адаптаційного стану.

Однією з основних ознак соціально-психологічної дезадаптованості особистості, за визначенням М. Д'яченка та О. Макаревича, являє собою перебування її у тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктах. Соціально-психологічна дезадаптація особистості має вияви у нездібності її адаптуватися до власних потреб, у неадекватному реагуванні та поведінці, що обумовлено функціонуванням психіки на межі регуляторних і компенсаторних можливостей.

За А. Реаном, адаптована особистість – це особистість, яка майже завжди знаходиться в адаптованому стані, готова до позитивної взаємодії з оточенням, спроможна до подолання стрес-чинників. Отже, проблема подолання стрес-чинників щільно пов'язана з поняттям соціально-психологічної адаптації, оскільки стрес являє собою наслідки проблемної взаємодії особистості та ситуації, в яку вона включена. Неадекватне реагування на стресову ситуацію, як

правило, призводить до дезадаптації. Саме з цим і пов'язано те, що одні особистості під впливом стресу та в однакових умовах виявляють позитивну активність, навіть стають успішними, а інші – страждають, хворіють і виявляють дезадаптивну поведінку. Аналізуючи цей аспект, Р. Лазарус та С. Фолкмен підкреслили надзвичайну роль когнітивних конструктів, які обумовлюють способи реагування особистості на життєві труднощі.

Тому в межах розгляду цього аспекту уявляється можливим визначити характерні риси феномену соціально-психологічної адаптації спеціалістів військових формувань до певного рівня взаємодії з оточенням. Під час подолання проблемних ситуацій людина застосовує певні активні (співпадаюча поведінка або копінг), а також пасивні (механізми психологічного захисту) стратегії. Усі вони являють собою важливі форми адаптаційних процесів.

Для досягнення мети дослідження було використано такі методики: опитувальник С. Хофболла “Стратегії подолання стресових ситуацій” (адаптація Н. Водоп'янової) та опитувальник “Індекс життєвого стилю” (адаптація Л. Вассермана). Для дослідження було обрано такі представництва в силових структурах:

- військова частина Західного оперативного командування Міністерства оборони України;
- самостійна державна пожежна частина в Хмельницькій області Міністерства надзвичайних ситуацій України;
- районний відділ внутрішніх справ у Хмельницькій області Міністерства внутрішніх справ України.

Такі формування являють собою службові організми, які використовують основні елементи військової моделі, а саме – ієрархічність взаємовідносин, чітку просторову і часову структурованість життєдіяльності, дотримання державної ідеології тощо. Усього було обрано сукупність у кількості 119 осіб, з них 98 чоловіків та 21 жінка.

Результати, які були отримані емпіричним шляхом за допомогою опитувальника С. Хофболла, є такими:

- асертивні дії – 28,4 % ;
- входження до соціального контакту – 32,6 % ;
- пошук соціальної підтримки – 42,1 % ;
- обережні дії – 26,3 % ;
- імпульсивні дії – 25,2 % ;
- уникання – 44,2 % ;
- маніпулятивні дії – 16,8 % ;
- асоціальні дії – 38,9 % ;
- агресивні дії – 44,2 %.

Аналіз результатів свідчить про те, що з дев'яти моделей поведінки, які спрямовані на протидію стрес-чинникам, домінуючими є: уникнення; пошук соціальної підтримки; агресивні дії; асоціальні дії.

З цього аналізу можна зробити висновок, що у понад 44 % респондентів уникнення, як модель подолання проблемної міжособистісної взаємодії, виявляється на досить високому рівні. Це свідчить про те, що адаптаційний резерв людини має порівняно невеликий обсяг і організм людини слабо здатен протидіяти стрес-чинникам. Як висновок, у даному випадку потрібно навчати спеціалістів організовувати власний відпочинок на поновлення сил, попередження перевтомлення та захворювання, які можуть спровокувати вияви стресу.

Наступна тенденція свідчить про те, що респонденти у понад 42 % випадків виникнення проблемної міжособистісної взаємодії будуть обирати, як модель поведінки, пошук соціальної підтримки. Тобто спеціалісти військових формувань, у разі виникнення соціальних стрес-чинників, не лише не відмовляються від допомоги оточуючих, а й активно здійснюють її пошук. Крім того, це свідчить про якісну роботу офіцерського та керівного складу, оскільки уважне ставлення до особового складу викликає в останнього прагнення до відкритої взаємодії.

Наступне узагальнення свідчить, що понад 44 % респондентів найчастіше прагне до агресивних дій, як моделі вирішення проблемної міжособистісної

взаємодії. Такий результат можна пояснити умовами чіткої структурованості та фіксованості службового процесу, особливо в умовах фрустрації низки важливих потреб: у відпочинку, харчуванні, вихідних, безпеці, забезпеченні соціально побутових умов тощо. Фрустрація потреб, особливо коли вона є довготривалою, здатна викликати глибоку пригніченість, яка в свою чергу, як правило, викликає агресію. Зауважимо, що спалахи агресивності можуть бути спрямовані людиною як на інших, так і на саму себе.

До четвертого узагальнення належить те, що у понад третини респондентів (38,9 %) асоціальні дії виявляються на досить високому рівні, а у 41 % – на середньому. Отримані складові надають можливість зробити висновок, що ця модель поведінки належить до пріоритетних серед тих, які респонденти використовують для подолання проблемної міжособистісної взаємодії. У свою чергу, її домінування свідчить про те, що існує реальний ризик звернення спеціалістів до насильства, хуліганства, вживання наркотичних, алкогольних, токсичних речовин.

Для складання інтегральної оцінки вираховується загальний індекс конструктивності взаємодії. Складові інтегральної оцінки розподілились таким чином – лише у 3 % респондентів відмічається деструктивність поведінки в проблемній міжособистісній взаємодії, а у домінуючій більшості респондентів моделі поведінки, які спрямовані на подолання стрес-чинників, є конструктивними: у 61 % – достатньо високий показник, а у майже 36 % – середній рівень інтегральної оцінки. Це свідчить про те, що офіцерський та керівний склад достатньо серйозно ставиться до психокорекційної роботи, але профілактика психологічних проблем у взаємостосунках серед спеціалістів військових формувань потребує постійної уваги.

Крім того, позитивній психокорекційній роботі сприяє особлива увага з боку керівного складу до занять фізичною підготовкою, які закладені до розкладу службового тижня й є обов'язковими до виконання. Фізична активність являє собою природну відповідь організму людини на дію стрес-чинника. Зауважимо, що заняття фізичною культурою відволікають людину від

проблемної міжособистісної взаємодії через те, що переключають її увагу на нові подразники, тим самим знижуючи актуальність проблеми.

Разом із тим, незважаючи на благополуччя ситуації, було виявлено загальну напруженість механізмів психологічного захисту у 51 % спеціалістів, що в цілому відображає наявність існуючих внутрішніх та зовнішніх конфліктів, які в них викликають ускладнення. Відповідно, виникає потреба в більш глибокому дослідженні цієї проблеми, оскільки необхідно розкрити: якими моделями поведінки користуються спеціалісти для подолання проблеми міжособистісною взаємодії і чим обумовлено цей вибір. Такі дослідження надають можливість: по-перше, спрогнозувати на достатньо високому рівні поведінку особового складу в певних проблемних ситуаціях; по-друге, оптимізувати організацію службового процесу у військових формуваннях, а також роботу психологів, яка спрямована на профілактику подолання проблемної міжособистісної взаємодії спеціалістів.

Аналіз змісту наукових джерел та власні дослідження надають нам змогу зробити низку висновків. Згідно з психодинамічним напрямком, у випадку виникнення необхідності психопрофілактичного втручання, допомога може бути надана особистості шляхом підвищення конструктивності її стратегії з опанування проблеми міжособистісної взаємодії на підставі застосування вищенаведених моделей поведінки. Зауважимо, що на початковому етапі такого роду інтервенція буде супроводжуватись зростанням почуття тривоги, оскільки буде страждати Я-концепція. Але в подальшому ситуація буде сприятливою, оскільки під час надання психологічної допомоги з чітким розумінням моделей психологічного захисту відбувається поступове досягнення людиною усвідомлення самої себе, власного психічного життя, взаємозв'язків і взаємостосунків всередині себе, з оточуючими людьми та середовищем. Також, зменшення кількості застосування спеціалістами у випадках проблемної міжособистісної взаємодії регресії, заміщення і проекції разом зі зниженням загальної напруженості може сприяти зниженню асоціальності, конкретно, агресивних дій. Наступне, негативно впливають на міжособистісну взаємодію

загальні соціально-психологічні чинники, а також втома, стрес, прострація, афект тощо. У зв'язку з цим проблема прогнозу позитивної міжособистісної взаємодії спеціалістів військових формувань є однією з найбільш важливих та актуальних науково-практичних проблем психології діяльності в особливих умовах. Звідси перспективою подальших досліджень цієї проблематики є подальша розробка психологічного інструментарію для діагностики і прогнозу функціональної надійності, діяльності, особистості в особливих умовах.

Список використаної літератури

1. Адамчук, О. В. Розповсюдження мобінгу у військовому середовищі як соціально-психологічна проблема / О. В. Адамчук // Психологічні науки : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 48/2. – С. 103–106.
2. Андреева, Д. А. О понятии адаптации / Д. А. Андреева // Человек и общество. – Вып. 13. – Л., 1973. – С. 62–69.
3. Березин, Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
4. Бодров, В. А. Информационный стресс : учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – М. : ПЕРСЭ, 2000. – 352 с.
5. Каменская, В. Г. Психологическая защита и мотивация в структуре конфликта : учебное пособие для студ. пед. и психол. специальностей / В. Г. Каменская. – СПб. : “Детство–пресс”, 1999. – 143 с.
6. Ложкін, Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців у діяльності за екстремальних умов / Г. В. Ложкін. – К. : МОУ, 2003. – 218 с.
7. Налчаджян, А. А. Социально-психологическая адаптация личности: формы, механизмы и стратегии. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1988. – 347 с.
8. Потапчук, Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2004. – 323 с.
9. Психология и педагогика. Военная психология / под ред. А. Г. Маклакова. – СПб. : Питер, 2005. – 454 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Андроцьук О. Ю.